





























































































































































































































































































































































































































वेदानां

अस्य वेदोक्तपरात्परापुरुषस्य ब्रह्मणः श्रीरामस्य केतवः प्राणरूपं अविंदन् तस्या व्याख्या रकारात्  
 रामः स एव अंकारात्परं ब्रह्मेति पुनर्त्ते रामकेतवः वेदेषु अन्यत्सारं किमिति बोधायनेषु पुनर्बुद्धिं  
 देवाचि त्रंतां पूर्वोक्तो हि चित् चेतनरूपं पुनरविंदन् पुनः कथमविंदन् तत्र नकारात् दृष्टं तः य  
 द्यादिवः प्रायनं कृत्वा पूर्वलब्धं ज्ञानं दर्शयन् पुनर्दृष्टं न शब्दं पुनर्दृश्यते तद्धत् तदा एतेषां भ  
 मो व भूव रांशब्दो रकारः सः कः रश्च रामे निलेव न्द्रो इत्येकाक्षरकोशात् यथा रकारो रामस्तथा वायु  
 श्च बहिष्प्रापिकथ्यते तत्रायं वेदसारो रकारः परं ब्रह्म को भवति तदा ते पुनर्वेदेषु बुद्धिं देवा आ  
 यं आयशब्दमविंदन् प्राप्नोतः तस्यायस्य कोर्थः आसं गतमयं यकाराद्यं शो यस्य स आयः रां  
 शब्दस्य विशेषणवत् बोधव्यः तदा चैतेषां रामायेति व भव तस्य कोर्थः यः पूर्वोक्तो रांशब्दो रकारः  
 परं ब्रह्म सः अत्र रामेति शब्दात् रामो हि परं ब्रह्म ज्ञातव्यः नान्येति तदा चैतेषां रामायेति किं इ  
 त्प्राश्नयं व भूव तदा चैते पुनर्वेदेषु बुद्धिं देवान्न तत्र मविंदन् स न ह्यत्राणामुख्यं चंद्रो ज्ञातव्यः  
 चंद्रशब्दात् पूर्वव्याख्यायां कृतो नमः शब्दोऽग्राह्यः स नमः शब्दो रामश्च स चतुर्थी विभक्ति यो रा  
 त् वेदेभ्यो निस्तः किंतु रामाय परमेश्वराय नमः शब्दस्य योग्यता भवति एवं स चैतेति पाठा



त एव एव आय च तमश्नु ॥ एतान् सर्वा न् शब्दान् स चंत ऐक्यमनयत् ॥ तदारं रामाय तमः इ  
 ति श्री रामस्य महामंत्रो भवति ॥ तमेवं भूतं मंत्रं स विदन् ॥ केन गुरुणा ॥ सूर्येणा ॥ सूर्यं तं उल्लस्ये न  
 भगवता ॥ उषसः ब्रह्मसू हुतं शुभकालमध्ये एव मने ततारक मंत्रेणा ते रामोपासकाः मंत्रं  
 स्पृष्ट्वा मंत्रमध्ये स्थितं श्री रामं सर्वे वै दैः स चंत संपादयंति प्रतिपादयंति इहानी मंत्रं स्फुल्लं  
 दर्शयति ॥ यत्तु यस्मात् मंत्रात् ॥ नाकि ॥ न किं त्वं कपटं प्रकृति कृतं यस्यां ॥ सा न किः ॥ आत्मगतिः  
 कथं भूता ॥ रुद्धा ॥ अशुद्ध बुद्ध्या निरुद्धा तामात्मगतिं पुरुषो वेद जानाति ॥ द्वितीयां प्रथमा  
 ततः श्री रामं प्राप्नोति ॥ अथ षडङ्गरमहामंत्रं स्पार्थी निरुधते ॥ एमिति रकारो रामः स एव अं  
 परं ब्रह्म ॥ एवं रं बीजमंत्रः तं मंत्रमादौ संस्थाप्य ॥ अग्रे रामाय तमः श्री रामाय तमः करोमि प्र को  
 भवामि तत्प्राप्नुय्थ ॥ एवं व्याख्यापितं स्तुत्या कृत्वा ॥ पुनरस्मिन् मंत्रे अनेका व्याख्याः संति ॥ ता उ  
 पासनागंथेषु दृष्टव्याः ॥ यद्वा ॥ अन्यामपि व्याख्यां दर्शयामि ॥ पुनस्ते रामकेतवः श्री रामोपाश  
 का महामंत्रं स्पार्थ्या व्याख्यां कृतवन्तः ॥ तदारं प्राक् दामः स एव अं परं ब्रह्म ॥ तस्या निरकारः ॥ त  
 स्मिन् पदच्छेदात् आदौ रू भवति ॥ अग्रे अभवति ॥ अथ रुशब्दस्यार्थः ॥ रूकारो देवमाता



स्यादितिकोशात् । अत्र देवमातेति वाक्यात् देवानां मातासीतायाद्या यद्वा देवमाता । अदितिः  
तत्रापि । अदितिशब्दासीतायाद्या । अष्टौ पुत्रास्तौ अदिते र्ये जाता । इति श्रुतिप्रमाणात् । एवं सीता  
सिद्धा सा श्रीरामं त्रये स्थिता रामभाष्या महाशक्तिर्जातिव्या । अथाकारस्य व्याख्या । अकारो वि  
ष्णुः स एवास्मिन् त्रये स्थितः सन् श्रीरामस्यो ज्ञातव्यः । ततो त्रे रामायेति शब्दमध्ये । आशब्दः  
स्थितः । स आकारस्तु पितामहः इतिकोशाद्ब्रह्मा ज्ञातव्यः सोऽपि । अस्मिन् त्रये स्थितः पूर्वी सिद्ध  
स्य श्रीरामस्यो ज्ञातव्यः । ततो त्रे रामायेति शब्दे मकारः स्थितः सोऽपि मः शिवश्चन्द्रमावेधाद्  
तिकोशात् । शिवो ज्ञातव्यः सोऽपि । अस्मिन् त्रये स्थितः सन् श्रीरामस्यो ज्ञेयः । एवं रामेति तस्मै  
एवं भूताय रामाय नमः । इति मंत्रार्थः ततस्तैरामकैतव । रामिति बीजमंत्रस्य व्याख्या पुनरपि  
कृतवन्तः तदाकारो रामचन्द्रः तदत्रे अतदेव परं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणः त्रिणिनामानि । ईतत्स  
दिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति श्रीकृष्णवाक्यात् । अतो वेदेषु सारं यत् । ई च तत् च  
स च तान्यपि अस्मिन् त्रये स्थितानि बोध्यानि । अत्र ब्रह्म तस्य पर्यायशब्दात् । तत्रोकारमध्ये  
नेकाः अर्थाः सन्ति ते सर्वे श्रीरामे हि संतव्याः । तथा ब्रह्म चेत्तत्तत् रूपं स्यात् तेन चित्तु दोषि



अस्मिन्मंत्रे ज्ञातव्यः पुनस्तदेव ब्रह्म ॥ आनंदं हं पश्याम ॥ तस्मात्स्त्री रामो हि ॥ आनंदं ह्यपो ज्ञा-  
 तव्यः सः श्रीरामश्चतुर्मूर्तिरिव तस्मिन् ॥ तस्मादत्र भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाश्चापि ज्ञातव्याः ॥ एवं  
 व्याख्याभवत् ॥ इदानीं पुनरपि व्याख्या कियते ॥ विदंति तत्त्वमैतौ वेदाः ॥ तत्त्वप्रकाशकाः ॥ तत्र  
 वेदेषु सर्वे देवाः प्रोक्ताः ॥ तेषां मध्ये सूर्यानि चंद्राः ॥ विश्वेष्टेण प्रकाशरूपा दृश्यंते तत्रापि  
 सूर्यश्चापि भवेत्सूर्यो ह्यनिरानि प्रभोः प्रभुः ॥ इति वाक्यादेतेषां अपि प्रकाशको रामचंद्रो ज्ञा-  
 तव्यः ॥ पुनरस्मिन्महा मंत्रे ॥ अकारो विष्णुः कथितः ॥ तस्यावतारस्य कर्मदराहा धावह-  
 वः संति ॥ तेषां सर्वे स्मन्मंत्रे स्थिता हि ज्ञातव्याः ॥ श्रीरामस्यो शभूताश्च ज्ञेयाः ॥ तत्र विष्णो रवता-  
 रेषु श्रीरामोऽपि प्रोक्तः ॥ स एव विष्णुर्दारेण विभूतिः ॥ स न स्वयं साक्षात् स तव्यः ॥ एवं वराह नृसिंहा-  
 दीनां तथा ब्रह्मविष्णुशिवानां ये ये मंत्राः संति ॥ तैते सर्वे श्रीराममंत्रस्यो शभूता ज्ञातव्याः ॥ तथा स-  
 र्वसो शक्तीनां ये ये मंत्राः संति ॥ तैते सीतामंत्रस्यो शभूता ज्ञातव्याः ॥ एवं श्रीराममंत्रः सर्वेषां स-  
 र्वकामप्रदश्च ज्ञातव्यः ॥ इति व्याख्या समाप्ता ॥ अथ मंत्रस्य पाठविषये स्पष्टं तां दर्शयामि ॥ ऐं शं वे-  
 यो नुस्वारः सः मकारस्वरूपः स्यात् ॥ तस्मात् ऐं शब्दः नकारगकारंतस्य च को नो चारणीयः ॥ किं



तुमकारसूचकोक्तव्यः ततो विरामायेति याठः स्थितः तच्च श्रीमन्नोच्चारणीयः किंतु श्रीमपाठात्  
रास्त्रायमविष्यति । एवं श्रुत्वा मंत्रं जप्यं इति मंत्रार्थः ॥ १३८ ॥ एतस्मिन् मंत्रस्य वा श्रीरामस्य मुखोपासकं श्री  
हनुमन्ते स्तुवंते इत्युपराशंकरादि नन्त्रमस्त्रिंशकोटि रूद्रगणानां पतिं सत्त्वा संवोधयति तवेति भोरु  
द्रपते हनुमन् । तव मरुतः मरुत्पुत्रस्य श्रिये त्वदधिगतं संपत्ता प्रार्थं ॥ श्रीरामो या सनायाः प्रा  
प्रार्थं मजयेत ॥ महामुनयो पितृयो ध्यानादिना स्वात्मानं शोधयंतः संतेः तां प्राप्नुवंति ॥ यत् येन

तव श्रिये मरुतो मजयेत रूद्रपते जनिमचारुचित्रं पदं यद्विस्मो रूपं निधापितेन पा  
सिगुह्येनामगोनां ॥ १४० ॥ त्वया चित्रं पदं चित्तचेतनरूपं रंकारात् रामं पदं वा रामस्य स्वरू  
पं निधापित्वे हृदि धत्तवानसि कथं भूतं विस्मो रूपं विस्मो ॥ उपमा यस्य सः रकारः विस्मो रूपमः तं  
विस्मो रूपं ॥ अत्रायमर्थः ॥ श्रीरामे नित्यं ब्रह्म ॥ इत्येकाक्षरकोशात् रकारस्य बोधो रामे च ॥ अनि  
त्येवायौ च ब्रह्मैव भवति ॥ तत्रायं रकारः वायौ नैव ब्रह्मैवापि नैव ॥ केवलं श्रीरामं तव्यः ॥ तस्माद्वि  
स्मुरामयो रैकत्वात् ॥ विस्मो रूपं प्रोक्तं तत्रापि त्वं विस्मुरूपं विहाय केवलं श्रीरामरूपं हि परात्



रंमत्वाभजसिस्वंप्राणसंरासमंत्रेण त्वं हृदि धत्तवान्न हेतुना त्वं गोनं इन्द्रियाणां गुह्यं स्वात्मानं  
 वासि संसारमयाद्रक्षसि अतस्तेजनिमतिश्रुपंचारुः श्रेष्ठं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १४० ॥ अ  
 थ कदाचित् श्रीराममुपासीतोरामतादात्म्याभिमानात् सार्वीत्यं प्राप्नोवामहे वा परनाम हू द्वो  
 रामविशेषतोरैवात्मानं लोतीत्याह अहं मनुरिति यस्मिन् वै श्रेष्ठमुत्पन्नस्तत्प्रवर्तको मनुः  
 आह देवः सूर्यश्च अहमेवाभवे यश्च ममावतारनिमित्तं दशरथाय विप्रः कृषिदीर्घद

अहं मनुरभवत्सूर्यश्चाहं कक्षीवान् कथिरस्मि विप्रः अहं कुत्समार्जुनेयं नियुजे हं  
 कविरुशनापश्यतामा ॥ १४१ ॥

वासि अहमेव कुत्सनामानं आर्जुनेयं अर्जुन्याः पुत्रं बालकाले मृतं संतं नितरां कुरुजे ही  
 र्घीयुः प्रदानेन शिथिलतरत्वं अतिवृद्धं कृतवानस्मि जीवदानं दत्वा च तथा स्वायचा  
 रात् यः पुरा विस्मयेण पदं दत्तवान् तव भार्गव अग्नौ हरिष्यतीति स एव भगुः कवेः पिता अ  
 हमेवास्मि तथा कवेः पुत्रः उशनाश्रुकः समशत्रूणां देत्यानां तेजोवृद्धि करः सोऽप्यहमे



व। अतो मां सर्वोत्तमानं श्रीरामचंद्रं प्रपते भो साधका इति शेषः ॥ १४१ ॥ एवं जीवन्मुक्तस्य सर्वोत्तम  
मुक्ताविदेहमुक्तस्य कैवल्यमाह ॥ हरं किलेति प्रथमाः पूर्वज्ञानकादयः श्रीरामेष्टाः आसां आभ्यः  
अपूभ्यः सकाशात् हरं जगुः ॥ मा आभ्यः ईदृश्य श्रीरामस्य प्रसवे सखि कर्मणि प्रसस्युः ब्रह्मा  
उरूपेण प्रसता ॥ सकारणोऽपि दुब्रह्मा उताः परित्यज्य हरं जगुः शुद्धब्रह्म प्राप्ता इत्यर्थः ॥ अन्ये  
तु इति वदन्ति भो आभ्यः वो पुष्पाकं सिद्धिर्केक आनं आनभागां क्वचमध्यं नूनं निश्चितं क्वचि

हरं किल प्रथमा जगुः सा मिंद्रस्याः प्रसवे सस्युः क्वचिद्वज्रं क्वचुध्र आसामापो  
मध्यं क्वचो नूनं मंतः ॥ १४२ ॥ प्रवः पांतं रधुमन्यवो धो यज्ञं रुद्राय मीदुषे भरध्वं दिवो अ

दंतः वयं न बुधः न जानीम इति भ्रमंतीत्यर्थः ॥ अत्र नकारेनैव तस्मादेवं वक्तव्यं वयं कथं बुधः  
कथं जानीम इति भ्रमंति ॥ १४२ ॥ अत्रापि ईदृशव्यः शक्ते न घटे तयतः शक्रः सखि कर्तृनस्या  
त ॥ एवं फलमुपासनं समाप्य तत्प्राप्तिका मेरेतत्सं प्रहाय प्रवर्तको रूद्रोऽप्याराधनीय इत्याह  
प्रवः पांतमिति हे रधुमन्यवः रामकेतवः श्रीरामाप्तिका माः इति यावत् मीदुषे श्रीरामेति



६० या

१०

मत्तवर्षितो ह्यप्यतयो जयादिह पंथं संसृज्य भाध्वं कीदृशं यत्तं ॥ अंधः अनेन तद्विकारं  
देहं मनश्च मांते रक्षते ॥ अनेन मयं सोम्य मन इति देहवत्तन सीप्यंत विकारत्वं श्रुतं कीदृ  
शं मेधः ॥ स्वर्गापेक्षयापि ॥ अतोषि लुते देवता अब्रुवन् सकृत्तं वतेति मानुषदेहस्य दे  
वताभिरभिपुष्यत्वेन लुत्वात् ॥ असुरस्य सुरहीनस्य ब्रह्मणो वीरैः पुत्रैः शनकादिभि  
रतोषीति संबंधः ॥ मरुतः प्राणाः वातावदाश्रयाः रोदस्योः भुवि दिविवसतां नृणां देवा

ध

लोष्यसुरस्य वीरैरिषु धेव मरुतो रोदस्योः ॥ १४३ ॥ हिरण्यकशीमणिग्रीवमशीतं नो  
विश्वेवरिव संपुत देवाः ॥ अर्यो गिरः स ॥ आजामुषीरो ह्यश्वकं नृभयेष्वस्मे ॥ १४४ ॥

नोच ॥ इषुध्या इषुधौ निषंगे इव देहे स्थिताः सन्ति ॥ जीवितस्य चंचलत्वात् शीघ्रं श्रीरामतारक  
प्राप्यैरुद्रं यजतेति भावः ॥ १४३ ॥ अनित्यमानोपिरुद्रो देशविशेषे कालविशेषे च कारुण्ये  
कत्वात् ॥ तारकं जंतुमात्रस्योपदिशतीति आह ॥ जंतोः प्राणेषु क्रममागेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म  
माचष्टे येनासावसुधीभूत्वा सुतो भवतीति ॥ अविमुक्तं ॥ मरुत्पजावली प्राप्ता मर्त्यः सुखित

६०



ह हिरण्यकर्णमिति संसारहरणत् हिरण्यं तारकं महावाक्यं कर्णं नयति मे न तत् हिरण्य  
कर्णं आत्मतत्त्वं त्रीवाख्येन मुक्तं मम प्राणः प्राणो न लभ्यते यत्र तत् मणिग्रीवं अर्णः ज  
लं तत् मोक्षकं विश्वे सर्वणि देवाः को र्थः द्रुद्रियाणि वरिवसंतु सेवितं यथा अहोरात्र पद  
योः पूर्वापरवर्णलोपात् होरापदं तथा हिरण्यकर्णमणिग्रीवपदयोरपि पूर्वापरवर्णलोपे  
न मणिकर्णपदं निष्पन्नं स्त्रीत्वेन मणिकर्णकारूपं अर्णः तत्तन्नाम पदद्वयस्यैकपाठे  
नां गंगिभावात् तत्त्वज्ञानस्य वाक्यकर्णत्वेन तदर्थयोरपि तद्व्याख्याय गमाच्च अतो र्णीश  
देन तदभिमानि देवतामालक्ष्यते तस्यां च विग्रहत्वं प्रकल्प्यतत्रालंकारत्वं स्रग्धं पदद्वय  
मिति क्लिष्टकल्पना नोतिष्ठति गोरवादेकस्वरपाठविरोधाच्च अत्र हि वैदिकाः प्रथमपा  
दमाद्यदाते द्वितीये सर्वानुदातं च पठंतीति प्रसिद्धं न च तस्य सर्वानुदातत्वे पूर्वावयवत्वमं  
तरेणान्यनिमित्तप्रतीतिस्वरशास्त्रविद एव विदुर्वा कुर्वन्तु अर्णसः सेवायाफलमाह अ  
र्थइति अर्थदृश्वरो महाहृद्ः पाः श्रावयति ताः सर्वा उदाहृतस्तुताद्यमत्रैर्दृष्टाः तिरस्ता  
रकरूपाः कथंभूताः आत्मा मंत्रसिद्धिरूपाः कामधेनवश्च सद्यस्तेषां जपादिकं विनैवाक



स्मादाजगमुषीः॥ आगमनशीलाः॥ अस्मै अस्मान् चाकंतु तर्क्यंतु उभयेषु विकल्पनिर्वि  
कल्पभावेषु सिद्धिभिः स्वरूपानंदेन च सद्यः प्रीणयंतु एवंताराधितोऽपि हृद्रोमणिकर्षिका  
त्तयेतारकं ब्रह्मोपदिशति॥ किं पुनराधितइति॥ तदुभयंतारकार्थिनां नमोक्तव्यं॥ १४४॥ अ  
तः परं विग्रहधर्मे देवस्तुवंति॥ न स स्वइति हेवरूपा वरणीय श्रीरामसः दत्तः त्वत्सामर्थ्यस  
मुद्रोऽस्त्रं घनादितत् हनुमदादीनां स्वस्वकीयं न भवति किंतु तवेव साध्रुतिः अधिष्ठातृत्वात्

न स स्वोदत्तो वरूपाध्रुतिः सा सुरामनुर्विभीदको अचितिः अतिज्याया कनीयस्य

उपासे स्वप्नश्च नेदत्तस्य प्रयत्ना॥ १४५॥

अतो ज्यायान् भवानीश्वरः कनीयसोऽसदा देर्जी  
वस्य उपासे मीये॥ अति॥ अतस्त्वदीये नैव सामर्थ्येन समुद्रतरणं दिक् मेते कारिताः अस्य सा  
मर्थ्येन॥ अत्यः करोतीत्यत्र नकारात् दृष्टांताः सुरेति सुरामघं सत्युः क्रोधः विभीदकः कलिः अ  
चितिः भूताद्यावेशता॥ एतैराविष्टः पुरुषः अशक्नोति प्राप्तातरसाध्यं कर्म करोति तद्वयमि  
त्यर्थः॥ ज्यायां संविष्टि नष्टि स्वप्नः त्वं पि कृतं प्रपंचं सृजति संहरति च तस्मादाश्रयत्वपिकि प  
अतस्तस्य प्रयत्नादुत्तुर्द



दितिभावः ॥ १४५ ॥ लोकस्थोपित्वमल्लोकिर्कर्मकरोषीत्याह ॥ त्वंहत्पदिति हेइंद्रश्रीरामह  
मसिद्धंयत् इतरेषां यरोक्षं कुत्सं ॥ कृषिं चावः रक्षितवानसि ॥ कदा समये कालेन सहस्यद्दीयांस  
त्वां तन्वाप्ततस्पर्शरीरेण सह गतस्वपितुर्वीक्ष्यंशुश्रूषणः ॥ मनसि कुर्वन् ॥ मत्तं पुत्रमानीय ह  
रिश्चोच तो विप्रस्य वाक्यं श्रुत्वा यमेन नीतं तत्पुत्रमानीय तं रक्षितवानसीत्यर्थः ॥ कथं मत्तं रक्षित  
वानित्यत आह ॥ हासमिति ॥ हासं सद्रं चायोगेन तयसा अस्मंश्रुष्येत्तं कथं कुत्सितेन स्वदोष  
त्वं हत्पदिंद्रकुत्समावः ॥ अश्रूषमाणं तन्वासमये ॥ हासं यत्कुत्सं कथं वन्यसा आरंभ  
य आर्जुने यायशिक्षन ॥ १४६ ॥

हेतुना मुनिधर्मेण युज्यते स्वधर्मेण च सेवया युज्यते इ  
तिकुयवं असौ आर्जुने याय ॥ अर्जुन्याः पुत्राय कुत्सा यजीवनार्थं निरंभ्य नितरां हिंसितवानसि  
शिक्षन ॥ धर्ममर्षादां शिक्षयन् ॥ १४६ ॥ एवंगमभद्रं तु त्वा पुनर्हनुमेतं तु वंति ॥ यत्रोषधीरिति  
यत्र एव रासं नामैव यस्मिन् हेनुमतिद्रोणा च लस्यानेतरि सर्वोषधीस्वरूपगुणानि ज्ञाननिमि  
त्तं भूते सति ॥ ओषधीः सर्वा ओषधयः सशल्यमोः श्रीराम लक्ष्मणयोर्विशल्यकरणार्थं सम



य  
 मत्त संगताः तत्र दृष्टांतः<sup>य</sup> तथा राजानः समितौ सभायां श्रीरामं प्रति संगच्छन्ते तथैव<sup>॥</sup> समि  
 तौ संगतामे विप्रः पुण्यसमागमे विप्ररूपधारणात् विप्रो हनुमान्<sup>॥</sup> यद्वा<sup>॥</sup> सर्वशास्त्रज्ञत्वा  
 द्विप्रः<sup>॥</sup> स एव भिषक् वैद्यकर्मकरणात्<sup>॥</sup> पुनः कथं भूतः रक्षो हं तद्वर्णां एसा दीनां जीवनप्र  
 दानात्<sup>॥</sup> अमीव चात्तनः<sup>॥</sup> अमीवान्<sup>॥</sup> दुष्कान् हंतुं चायते स तथा दुष्कवधकाम इत्यर्थः १४७

यत्रौषधीसमासतराजानः समिता विव विप्रः स उच्यते विषात्रक्षो हामिव  
 चात्तनः<sup>॥</sup> १४७<sup>॥</sup> स क्वेद्रुत्सपधमतः समस्वरेन तस्योना समरं तनाभयः त्रीन्  
 मूर्ध्ना अस्त्रश्रक आरभे सत्यपनावः सकृत्तमपीपरन्<sup>॥</sup> १४८<sup>॥</sup> अथ श्रीजानकी

स्तुवंति<sup>॥</sup> स क्व इत्यादिना सूक्तेन<sup>॥</sup> आंगिरसः पवित्ररूषिः पवमान सोमो देवता सोमरिति वि  
 स्मारेवतामह विरातिथ्यंति रूपित इत्युपसंहारात्<sup>॥</sup> सोमो राजन्यागत इत्युपक्रमे वै स्वोभ  
 वति<sup>॥</sup> विस्मर्वे यत्तत्तत्परात्तद्विरातिथ्यंति रूपित इत्युपसंहारात्<sup>॥</sup> सोमो देवता स क्वेद्रुत्स  
 पेति<sup>॥</sup> इत्स उद्रिक्तस्य<sup>॥</sup> धमतो लोकान्ताय यतः<sup>॥</sup> कर्मणि षष्ठिः<sup>॥</sup> तमेवं भूतं एवरां<sup>॥</sup> प्रति



समस्वान्मोक्षः जयशब्दमकुर्वन् स एव भूतः ॥ असुरोरावणः आरभे आरभ्यतेति आ  
रभोयज्ञः स्वयज्ञस्तस्मिन् त्रीनिति ॥ अत्र त्रित्वे बहुत्वेऽपि बहुत्वं त्रित्वस्य त्रित्वं पर्यवस्यति ए  
वं नवसंख्यकान् मू. प्रः स्वमतकान् च केचिन्नवान् ततो विधिं शिवाभ्याममरत्वं प्राप्य सर्व  
धर्मविध्वंशनाय चोदितः पुनर्जीगुजनीसीतां हतवान् ॥ तदा सीतायाः सुधर्मात् श्रीरामा  
गमनाय समुद्रे पर्वतानां तरणं बभूव तत्र दृष्टान् ॥ एक इति यथा दधि दुग्धस्य दृष्टः बुद्बु  
दकारेण ॥ उपरि आगतो भागः ॥ दृष्टः तस्मिन् दृष्टे ॥ उपरि चिक्कनभूमि वरावरणो भवति  
तथैव ॥ कृतस्य योना ॥ कृतस्य यो नो कृतस्य यो निरिति नाम जलं सुपठितं ॥ तस्मिन् कृतस्य  
यो नो जलं नाभयः ॥ नाभिरूपाः पाषाणैः रचिताः ॥ भूमयो बभूवुः समरं तं सम्यक् मजुनं विना  
आगच्छन्तः तत्रायमर्थः ॥ अद्भ्यः पृथिवीति श्रुतेः यथा जला दुत्पन्ना नाकारा भूमयः ॥  
जलस्योपरि प्रकटा भवेति ॥ मजुनं विना तथा श्रीसीताया महद्वसति ॥ सेतुबंधनेन नानाभू  
तिरूपाः चित्रविविचरूपाः ॥ भूमयो बभूवुः ॥ श्रीरामस्य ससैन्यस्यागमनार्थं रावणस्य विना  
शाय ताश्चापि भूमयः ॥ यथा जला दुत्पन्नाः शोभन्ते तथैव शोभमाना बभूवुरित्यर्थः ॥ एवं स



तस्य नावः ॥ सीतायाः सत्यस्य पाषाणरूपा नावः वभूवुः तां च सकृत् शोभनकर्माणां श्री  
 रामे सहायं ॥ अपीपरत् अपारयत् समुद्रस्य पारं प्रापितवन्त इत्यर्थः ॥ १४८ ॥ अथ सेतुक  
 था प्रसंगात् ॥ तन्मार्गेण गच्छन्तान् सर्वान् वानरात् देवविंवादिहृष्येणानुवन्ति सम्पत्ति  
 सम्पे च ॥ सुगतयः सम्पक् चारु अहेषत ॥ अश्वगणारिव महोत्सवात् ॥ नानाशयं कृतवन्तः

सम्पक् सम्पे चो महिषा अहेषत सिंधो रूमी वधि देना अवी विपन् ॥ मधोर्धाणिभि  
 जितयन्तो अर्कमिन्द्रस्य प्रियतन्वमवी वधन् ॥ १४९ ॥ महिषा महान्तो वानराः ॥ त एव  
 सिंधोः समुद्रस्य उर्मौ एकदेशे सत योजनविलीर्णं देनाः शोभमानाः ॥ अधि उपरि ॥ अवी  
 विपन् ॥ त्रिप्रवन्तः ॥ सत्यस्य नावः शिलारूपा इत्यनु कल्पते ॥ मधोः ॥ आदित्यस्य असौ वा आ  
 दित्येव मध्विति कुंदो न श्रुतेः ॥ धाणिभिः रोहिताद्यमृतयंचक धाणिभिः वसवोरुद्रा आ  
 दित्या विश्वे देवा मरुत इति पंचगणाः ॥ अर्कं ॥ अर्क तुल्यमात्मानमेव जनयन्तः उपासना  
 वलेना विष्कृताः ॥ अत एव इन्द्रस्य श्रीरामस्य च प्रियतन्वं प्रियोत्तनुं सीतां ॥ अवि वधन् व



धित्वंतः॥ एवणागारेनिरुद्धांसीतांमुद्धकालेजयशब्देएल्हादमनित्यर्थः॥ १४८॥ अत्रश्रीए  
मस्यसर्वेश्वरत्वंदर्शयति॥ यवित्रवंतद्रुति॥ यथायवित्रवंतः॥ अध्वर्यवःपरिवाचं॥ यज्ञविषयेप  
रितः॥ वेदोक्तंमंत्ररूपांवाचं॥ आसने॥ तिष्ठति॥ विध्यर्थः॥ एषांविप्राणांपिताप्रत्नः॥ दानेनया  
त्नपितायजमानोभवति॥ सएवव्रतंयागफलं॥ अभिरक्षति॥ एवमेतेसर्वेवानराणाःश्री  
एमेणसर्वेश्वरेणरक्षिताःमेरिताःसंतः॥ वानराणाःसेतुंचक्रुःसःश्रीरामःमहोमहान्व

यवित्रवंतःपरिवाचमासनेपितृषोप्रत्नोअभिरक्षतिव्रतं॥ महःसमुद्रंवहूणास्ति

रोदधेधीराद्रष्टुकुर्धररोष्वारभे॥ १५०॥

हूणोवरणीयःसमुद्रंतिरेदधे शिलाभिराच्छा  
दितवान्॥ धीराश्चवानरवीराः॥ धररोषुभूमिधरणसमर्थेषुपर्वतेषु॥ आरभे॥ अभितःस्पर्शमेवशोकःकर्तुमितिशेषः॥ नुतनानपर्वतान्वोदंसलिलेतारयितुंवानराःशोकःनसमर्थारितिभावः॥ यथोक्तमभियुक्तेःयेनिमजुंतिमजुयंतिचपरांस्तेसलिलेतारयितुंशोकःनेवेति॥ पुनर्यथोक्तमभियुक्तेः॥ येनिमजुंतिमजुयंतिचपरांस्तेप्रस्तरेवाह्वैवारितरंति॥ त



था वा नरकी ए न संतारयंते नैवेति ॥ नैव ग्नावगुणानवद्वारिधिगुणानो वा नराणां गुणाः श्री  
 महाशरथेः प्रतापमहिमा सोमं समुज्जंभते ॥ १५० ॥ अथ श्री रामाज्ये सर्वजताः श्री रामो वा  
 स नृणां श्री रामस्य परमपदं प्राप्ति योग्या व भवुः ॥ तत्परमं पदं देवलोकादत्युर्ध्वं ज्ञातव्यं प्र  
 कृतिपारे च ॥ एवं तस्याधिकारिणः सर्वान् जनान् ज्ञात्वा देवा यज्ञभागार्थिनः श्री राम ॥  
 सोमे ॥ अवते ॥ अभिवर्षणीये ॥ निमिन्ताः प्रसिद्धा देवर्षयः ॥ समस्वरन् ॥ अवप्रपत्तमः

सहस्रधारेव ते समस्वरन् ॥ दिवो नाके मधुजिह्वा असञ्चतः ॥ अस्मत्पशो न निमि  
 षंति भूणीयः पदे पाशिनः संति सेतवः ॥ १५१ ॥

ज्ञातव्य इति शब्दमकुर्वन् कुत्रा कुर्वन्  
 दिवः स्वर्गस्यापि नाके स्वर्गे कर्मभूमौ तत्रापि श्री राम युष्मि राम दे शेषे च विशेषेण समस्वरन्  
 ते कथं भूताः ॥ मधुरभाषिणः कान् प्रति समस्वरन् ॥ असञ्चतः ॥ सोमाभिषवरां विना स्वर्गं प्रा  
 प्तिहीनान् ॥ त्रैवर्णिकान् प्रति ॥ पुनस्ते देवाः कथं भूताः ॥ अस्मेति ॥ अस्मत्पशो माभिमानितो वि  
 स्मोः श्री रामस्य पशुः ॥ चारः चारूपाः ॥ पदे पदे पदे स्यान्ते स्यान्ते ॥ ते च न निमिषंति ॥ अत्यं



तावहिताः संतीत्यर्थः पुनः कीदृशाः भूयः बहु प्रदाः पाशवंतश्च सेतवः वर्णाश्रमधर्मपाल-  
काः अत्र वेदज्ञानासंभवाद् हि श्रीराम त्वं सर्वो तर्कसी त्वत्प्रेरिताश्च देवाः ते सर्वत्रास्मान् यो-  
न्वित्यर्थः ॥१५१॥ अष्टाविति ॥ यथा लक्ष्मणादयो रामादनन्याः ॥ ते ये वत द्वाया अपि सीतातो अ-  
नन्या ज्ञातव्याः ॥ तदंशत्वात् ॥ अतस्ते पुत्राः सर्वे ॥ अदिति शब्दितायाः सीताया एव पुत्राः प्रोक्ताः  
ते चाष्टौ कुशलवतस्तत्पुष्कलांगदचित्रकेतुश्च तवाहुश्च तसेनाः ॥ ते चादितेः पथिमास्तन्वः

अष्टौ पुत्रास्तौ अदितेर्धे जातास्तन्वः परिदेवाश्च उपप्रेतसप्तभिः परामार्जुंडमाप्तर ॥१५२॥  
शरीरसमधे परिजाता इति शेषः ॥ एवं श्रीराम भक्तलक्ष्मणाशत्रुघ्नानां चतुर्णां सष्टौ पुत्राः ॥ अ-  
ष्टसस्यानेषु राजानो बभूवुः इति रामायणादौ स्पष्टं प्रोक्तं सा च जगन्माता देवान् देवलोकान्  
लंघ्य सप्तभिः पुत्रैः सह ॥ उपप्रेत उपगता ॥ अत्राज्यकरणार्थं वंशवर्धनार्थं कुशं विहाय च तं अ-  
सप्तान् ॥ मार्जुंडमंडलान् परापरान् ॥ ब्रह्मलोके ॥ आप्तात् ॥ प्रापयामास ॥१५२॥ सप्तभिः पुत्रैरि-  
पूर्वमुक्तं ब्रह्मलोकं ॥ मत्स्ये मत्स्यसंवेधिने प्रजापे मर्त्यान् सष्टं पुनर्मार्जुंडमाभार ॥ आप्यामि

ति



तवती तान्सप्रमुत्रानततो वधि द्वापुनर्भूमौ प्रजाव धि कारणय स्वयंतुसादेवी त्वदितिः त्व  
 त्त्वांतत्रागतं भो श्रीराम विलोक्य त्वत्संगेन परंपदंगमी ध्यति १५३ इतः प्रागेव जानकी लक्ष्म  
 गोस्वस्व विग्रहमुपसंहर्तैरिमाह भूमिरिति माता जगन्माता जानकी प्राक्य धियां प्रविश्य  
 पुनर्मीतं परधामस्था स्वस्वरूपं शक्तिमगात् प्रविवेका अपि पुनर्भूमिः भूमा हरणी लक्ष्म

सप्रभिः पुत्रैरदिति उपप्रेत्य व्ययुगं प्रजायेम सुदेवत्वपुनर्मीतं उमाभारत् १५३ भू ३  
 मिर्भूमिमगात् माता मातरं अपि प्रागात् भूमा पुत्रैः पञ्चभिर्द्योतो दृष्टः सभिर्भूतो ३

द्य

राहृपाशक्तिर्भूमिं परधामस्था दिव्यभूमिं प्रागात् यद्वा भूमिः सीता भूमिं पृथिवीं अगात् को  
 र्थः इमां भूमिं प्रविश्य परं भूमिमगात् कथं भूता भूमिश्चादित सीता माता जगन्माता मातः मात  
 लक्ष्मी तनोतीति मातः लक्ष्मणाः विभक्तिरहितश्छादसः रामं प्रागात् को र्थः अत्र श्रीरामेण त्यक्तः  
 तं श्रीरामं तातदन्तरं मातृशब्दात् परलोके स्थितमागात् प्रकर्षेण गतवान् अपि निश्चितं ततः श्री  
 रामगमनकाले प्रजानां तत्संगे न राममागानां वाक्यं भूमा मेति वयं पुत्रैश्च पञ्चभिश्च संगता भ



विष्णुम यत्र श्रीरामोपास्यतितत्रैव योनोऽस्मान् प्रतिद्वेष्टिः समत्पुर्निधत्तानप्रपतु यद्वा मंत्रा  
मायणस्योपासकानां वाक्यं वयं यथास्यामरसिकाः पुत्रपश्चादिभिः संगतास्तस्मिन् लोके हि गमि  
ष्याम इति संगताः भूयास्त योनोद्वेष्टिः विघ्नकर्त्तासिभिद्यत्तानप्रपतु इति फलं दृष्टिं ॥ १५४ ॥ अ  
थ चराचरप्रजासमेतस्य श्रीरामस्य धाम गमनमाह नावानेति नकारात् दृष्टं तः यथा नावानो  
कया दोहो महोदधि आक्रम्यते तथैव स्वस्तिभिः कल्पारोः पुष्पकादिभिः पथिभ्यः प्रदिशः आ  
नावानोदः प्रदिशः पथिभ्यः स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वा स्वां प्रजां बृहदुक्थे  
महित्वा वरेष्वदधादापरेषु १५५

देशान् आक्रम्य स्वां प्रजां विश्वा सर्वाणि दुर्गाणि संक  
टानि अतिवारयित्वा बृहदुक्थे बृहत्कीर्तिः श्रीरामचंद्रः पुनर्मीहित्वा स्वमाहात्म्येन संततिरुपां  
प्रजां अवरेषु भूलोकेषु संस्थाप्य पुनः स्वसंगेन गच्छमाणां प्रजां दिव्यैरनेकविमानागतैः परे  
षु परात्परेषु लोकेषु अदधात् एतेन वाक्येन यो राजानपदान् जनान् आत्मनो लोकं प्रापयत्  
एवं भूतो महाकाशिकः श्रीरामचंद्र एव शरणी कर्त्ता एष इति दृष्टिं १५५ श्रीमद्वेदमं



८६

१७

ह

कु

आख्यामायणमिदं श्रुत्वा सर्वमायणस्यैव कारणां कथ्यते बुधैः ॥ १ ॥ अस्योपबंहणं लोके श्री  
 महात्मी किं निर्मितं ॥ समस्तफलदं ज्ञेयं तस्मादिदं मनुजैः ॥ २ ॥ वाञ्छितार्थप्रदं पुंसां श्रीमद्र  
 मस्वरूपं सर्ववेदोपवेदानां शास्त्राणां शिरसि स्थितं ॥ ३ ॥ श्रीमता नीलकण्ठेन यस्मात्प्रा  
 यथा कृता ॥ तस्यार्थं कृपां लब्ध्वा व्याख्येयं सरलाडमला ॥ ४ ॥ श्रीमैथिल्याः पदद्वंद्वशरणे  
 न वसिता ॥ तत्प्रायिता बुधास्तौ वै गच्छन्तु ये कृपालवः ॥ ५ ॥ ह्यरागान् शोधयित्वा च कर्तव्याति  
 मं दोषानैव संतयाः ॥ स्वात्मश्रेष्ठस्वभावतः ॥ ६ ॥ मंत्ररामायणस्यैव व्याख्या त्वनया प्रभुः ॥ श्री  
 मद्रामः परं ब्रह्म सत्तत्तं मे प्रसीदतु ॥ ७ ॥ सानुजाम ससीताय श्रीरामायणरत्ने ॥ ब्रह्मांडांतं तनाथा  
 यस्तनाथा यतमो नमः ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्तैथिलीचरणारुणसुगंधितशरीजद्वयप्रकाशक  
 विविरचिता श्रीमद्रवेदमंत्ररामायणस्य सरलाख्यासमूहा श्रीनीलकण्ठकविराज्या  
 व्यानुसारपदपदार्थैर्गद्यितसर्वांगश्रीमद्भगवद्गीतागोविल्लासमापिंगिता ॥ मंगलं ले  
 खकानां वै पाठकानां च मंगलं ॥ श्रोतॄणां मंगलं भूयाद्भूयसास्यैव सर्वदा ॥ १ ॥ सम्वत् १८३१  
 प्रथमाष्टमासे शुक्लपक्षे ॥ ५ ॥ श्रीमज्जानकीवल्लभो जयति श्रीहनुमते नमः सर्वशास्त्रपु

मनोहरा

८६



एतेषु नाना एसाय एषु च ॥ अभिज्ञाना मपि ज्ञेयं संत्र एसाय एं प्रभं ॥ १ ॥ नाटका नां यथा व्याख्या  
 र्ग माकथ्यते बुधैः ॥ संत्र एसाय एं वतथाति गहना गतिः ॥ २ ॥ पाठ केभ्यः सहस्रेभ्यः श्रेया नेकस्त  
 धार्थवान् ॥ यथा स्वादर्श हस्तेभ्यो ह्यंधेभ्यो नेत्रवान्वर ॥ ३ ॥ यत्तत्त्वं यच्च पांडित्यं संत्र एसाय एं स्थि  
 तं ॥ समातिउ ह्नीभंते ह्येयथा सो दं कु योगिनां ॥ ४ ॥ तथाप्यस्य प्रवृत्त्यर्थं ह्ये एसाय एं नव ह्नेन ॥  
 अल्पज्ञेन मया व्याख्या नीलकंठ मता कृता ॥ ५ ॥ श्रीरासो एसाय एं मभक्ताश्च तन्निर्वधं क्षमं तु मे ॥ भ  
 गवद्भक्तिहीना ये तेन प्राध्या मयानरा ॥ ६ ॥ एसाय एं तु वेदोक्तं गुप्तं येन प्रवर्तितं ॥ तमाचार्यवरं वं  
 दे नीलकंठं कलावपि ॥ ७ ॥ सम्वत् १८३३ ॥ साव्ववदिए कदसी बुधः वर्तते ॥